

Qəlb şairinin poetik möcüzəsi

Teymur Kərimli,
Akademik

Mövlana Məhəmməd Füzuli XVI yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının yetirdiyi elə nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, onun yaradıcılığı təkcə öz dövründə məşhur olmaqla qalmamış, həm də 500 ildən bəri türk dilinin anlaşıldığı bütün məkanlarda lirik-fəlsəfi poeziyanın irəliyə doğru inkişafına öz möhtəşəm təsirini göstərmişdir. Füzuli insan həyatının məişət qayğılarını bu həyatın ülvi iç dünyasına transfer etməyin böyük ustadıdır.

Məşhur ingilis şərqşünası Elias Con Uilkinson Gibbin (1857-1901) "Qəlb şairi" adlandırdığı Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli Bağdadi 1494-cü ildə, o zaman növbə ilə Osmanlıların və Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçən İraqi-Ərəbin Kərbəla şəhərində azərbaycanlı din xadiminin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Müxtəlif hökmdarlar tərəfindən dəvətlər alsa da, Füzuli öz böyük sələfi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi kimi saraylardan uzaq durmuş və bu əyilməzliyi ilə həmişə fəxr etmişdir.

Hələ çox gənc yaşlarından bədii sözünün şöhrəti dünyanı tutmuş Füzuli bu erkən şöhrətdən heç də arxayınlaşmamış, ömrünün bir neçə ilini zəmanəsindəki dünyəvi və ruhani elmlərin öyrənilməsinə sərf etmiş və "elmsiz şeirin əsassız divar olduğu" qənaətinə gəlmişdir.

Füzuli bütün ömrünü İraqi-Ərəbin Bağdad, Hillə, Kərbəla, Nəcəf kimi şəhərlərində keçirmiş, bu yerlərdəki müqəddəs məkanlarda, xüsusən İmam Hüseyin məqbərəsində kitabxanaçı, çıraqsuz kimi şərəfli vəzifələrdə qulluq etməklə öz yaşayışını təmin etmişdir. Ömrünün ahıl çağlarında Osmanlı hökuməti tərəfindən kəsilmiş doqquz axça təqaüdü ala bilməyən Füzuli bu hadisəni kəskin sosial satira örnəyi olan "Şikayətnamə" əsərində yüksək obrazlılıqla qələmə almışdır. Fəzli adlı bir oğlu olmuş və onun da bir neçə şeiri bizə gəlib çatmışdır.

Bəzi şeirlərindən aydın olduğu kimi, Hindistana və Ruma (Türkiyəyə) səfər etmək istəyən Füzuli bu arzularına qovuşa bilmədiyini təəssüflə izhar etmişdir. Şair 1556-cı ildə, 62 yaşında ikən Bağdadda baş vermiş taun epidemiyası zamanı xəstələnərək bu fani dünyadan köç etmişdir.

Klassik Azərbaycan və ümumilikdə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatlarında məhəbbət mövzusunda yazılmış ən şah əsərlərdən biri sayılan "Leyli və Məcnun" poemasını Məhəmməd Füzuli 1537-ci ildə qələmə alaraq Osmanlı sultanı Süleyman Qanuniyə (1520-1566) ithaf etmişdir. Əsərin məzmunu qədim ərəb məhəbbət əfsanəsindən götürülsə də, bu mövzuda ilk poemanı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) 1188-ci ildə qələmə almışdır. Poemanın giriş hissəsindən aydın olur ki, əsərin yazılmasını Füzulidən Bağdadda qonaq olan türk (Osmanlı) şairləri xahiş etmiş, o isə qəm və kədərlə dolu olan, sonunda iki nakam gəncin faciəsi ilə bitən bu əhvalatı yazmaqdan hətta ustası Nizaminin də şikayət etdiyini göstərərək, imtina etmək istəmiş, ancaq son məqamda razılığını vermişdir.

Poemadakı əsas əhvalatlar, xalq nağıllarında və dastanlarında olduğu kimi, qəhrəmanın nəzir-niyazla doğulmasının təsviri ilə başlayır. Əsərin qəhrəmanı Qeys on yaşına çatdıqda atası onu məktəbə qoyur. Qızlarla oğlanların birgə oxuduğu bu məktəbdə Qeys Leyli adlı bir gözələ aşiq olur və qız da onun məhəbbətinə cavab verir. Ancaq Orta əsrlər cəmiyyətində bu cür sevgilər qəbul olunmadığından gənc aşıqlar tezliklə ayrılmalı olurlar. Leyli ev dustağına çevrilir. Qeys isə cəmiyyətə etirazını insanlardan uzaqlaşmaq ilə ifadə edir və buna görə də "Məcnun", yəni dəli adlandırılır.

Nizamidən sonra bu mövzuda poema yazan şairlər bu dahi azərbaycanlının ədəbi təsirindən kənara çıxıb bilməsələr də, yalnız Füzuli öz poetik üslubuna uyğun olan orijinal bir əsər yaratmağa nail olmuşdur. Mövzunun özünün tələbi ilə Füzuli poemasında epiklikdən daha çox lirik ovqat üstünlük təşkil edir. Poemaya əlavə edilmiş lirik şeir parçaları bu ovqatı daha da gücləndirir.

Poemada təsvirçilikdən daha çox, qəhrəmanların psixoloji durumunun təqdiminə üstünlük verən sənətkar onların faciəsində əsas günahkar kimi dövrün, ictimai mühitin yetkin olmamasını görür. Böyük Şekspirin "dünyada ən qəmli dastan" adlandırdığı "Romeo və Culyetta" kimi, Füzulinin "Leyli və Məcnun"u da dünya ədəbiyyatlarında insan məhəbbətinə qoyulan ən böyük bədii söz abidələrindən biridir.

Əsər bütövlükdə Sofi Huri tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan füzulışünaslığının tarixi şairin yaşadığı illərdən başlanır. Şairin həmyerlisi olan ədəbiyyatşünas-şair Əhdi Bağdadi öz təzkirəsində Füzulinin əsərlərindən örnəklər vermiş və onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Orta əsr təzkirələrinin əksəriyyətində Füzulinin adı hörmətlə çəkilir.

Müasir mənada elmi füzulşünaslıq Azərbaycanda XIX-XX əsrlərdə formalaşmağa başlamışdır. İlk dəfə böyük Azərbaycan ədibi və filosofu Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına elmi qiymət verməyə çalışmışdır. Ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçəri "Azərbaycan ədəbiyyatı" (1925) adlı fundamental əsərində Füzuliyə böyük bir fəsil ayırmışdır. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı tədqiqatçılardan Abdulla Sur, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə kimi ədəbiyyatşünaslar da Füzuli yaradıcılığından bəhs etmişlər.

Sovet dövründə də Azərbaycanda Füzuli araşdırmaları davam etmiş, Mir Cəlal Paşayev, Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə, Məmməd Cəfər Cəfərov, Azadə Rüstəmov, Sabir Əliyev, Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli kimi görkəmli alimlər elmi füzulşünaslığı zənginləşdirmişlər. Mir Cəlalin "Füzuli sənətkarlığı", Həmid Araslinın "Böyük Azərbaycan şairi Füzuli", Mirzağa Quluzadənin "Füzulinin lirikası", Məmməd Cəfər Cəfərovun "Füzuli sevir", Azadə Rüstəmovanın "Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması" kimi fundamental tədqiqatları bu gün də füzulşünaslığın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsərlər kimi dəyərini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə 1994-cü ildə Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi dünya miqyasında keçirildi. Bu tədbir Azərbaycanda füzulşünaslığın yeni vüsət alması üçün güclü stimül rolunu oynadı. Sovet ideologiyasının qadağası üzündən uzun onilliklər boyu işıq üzü görməyən "Hədiqətüs-süəda" əsəri çap olundu, böyük şairin altıncı külliyyatı kütləvi tirajla nəşr edildi, Bakıda, Ankarada, Moskvada, Bağdadda, Təbrizdə Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş beynəlxalq elmi konfranslar baş tutdu.

Son illərdə Azərbaycan füzulşünaslığının tarixi professor Gülşən Əliyeva-Kəngərli tərəfindən araşdırılaraq monoqrafik tədqiqatın obyektinə olmuşdur.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli bir çox türk xalqı, xüsusən Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan türkləri tərəfindən doğma şair kimi qəbul edilir və sevilir. Bununla yanaşı, Qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada da Füzuli irsinin tərcüməsinə və tədqiqinə maraq özünü göstərməkdədir. Dünya füzulşünaslığında ingilis şərqşünası E.C.V.Gibbin adı xüsusi hörmətlə çəkilir, çünki məhz bu alim bilavasitə Azərbaycan şairinin əsərlərinə söykənməklə onun haqqında fikir söyləmiş və ümumilikdə Füzuli irsini çox yüksək qiymətləndirmişdir. Füzuli əsərlərindəki dərin lirizmi xüsusi vurğulayan Gibb bu səbəbdən onu "Qəlb şairi" adlandırmışdır. Bir sıra alimlərin fikrincə, Gibbdən öncə Füzuli haqqında mülahizə yürüdən Avropa şərqşünasları birbaşa onun əsərlərinə deyil, başqa qaynaqlara da istinad etmişdilər.

İtalyan alimi Alessio Bombaçi də Füzuli yaradıcılığının, xüsusən onun ölməz "Leyli və Məcnun" poemasının görkəmli tədqiqatçılarından biri kimi tanınır.

İngilis şərqşünası Çarlz Riyanın tərtib etdiyi kataloqlarda Füzuli əsərləri əlyazmalarının təsviri ilə yanaşı, rus alimləri Y.Bertelsin, A.Krımskinin, İ.Kraçkovskinin və başqalarının da Füzuliyə dair araşdırmaları vardır.

Azərbaycandan sonra Füzuli irsinə ən böyük marağın qardaş Türkiyədə olması təbiidir. Bu ölkədəki böyük füzulşünaslardan Müəllim Nacinin, Məhməd Fuad Köprülünün, Abdulqadir Qaraxanın, Həsibə Mazioğlunun, Əli Nihad Tərhanın, Abdulbaqi Gölpınarlıının, Əhməd Kabaklıının, Cəmil Yenərin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Eləcə də türk şairi Sofi Hurinin Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını bütövlükdə ingilis dilinə çevirməsi Qərb tədqiqatçılarının Füzuli irsi ilə daha yaxından tanış olmaları üçün stimül vermişdir.

Nəhayət, üçdillə şair kimi Füzuli irsinə ərəb alimlərinin də maraq göstərdiyi qeyd edilməlidir. Bu baxımdan Misir alimləri Hüseyin Mucib əl-Misrinin, Səfsafinin və İraq alimi Hüseyin Əli Məhfuzun tədqiqatları maraq doğurur. Ərəb dilində yazdığı əsərlərlə yanaşı, Füzulinin türk və fars dillərində qələmə aldığı əsərlər də ərəb alimlərinin diqqətini çəkmiş, bir sıra örnəklər isə ərəb dilinə çevrilmiş və nəşr edilmişdir.

Azərbaycanda Füzuli irsinə maraq şairin sağlığından, hətta gənlik illərindən başlayaraq bu günə qədər yüksələn xətlə artmaqdadır. Respublikanın bölgələrindən birinə Füzulinin adı verilmiş, onun adına küçələr, meydanlar salınmış, möhtəşəm heykəli ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Məhəmməd Füzulinin adı verilmişdir. Füzulinin "Türk divanı"nın Bakı nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunun ən qiymətli əsərlərindən biri kimi UNESCO-nun Dünya yaddaşı reyestrinə daxil edilmişdir.

2013-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda dahi şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzuli irsini daha dərinləndirən öyrənmək üçün AMEA-nın prezidenti, institutun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Füzulşünaslıq Şöbəsi təşkil edilmişdir.

Dahi Nizami Gəncəvi ilə yanaşı, Azərbaycanın dünyaşöhrətli klassik sənətkarlarından biri olan Məhəmməd Füzuli xalqımızın milli sərvəti kimi dəyərləndirildiyindən, bu dahi azərbaycanlının ölməz irsinin bütün dünyada tanınması üçün dövlət qayğısının əsirgənilməyəcəyi şübhəsizdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin şairin 530 illik yubileynin keçirilməsi haqqında verdiyi sərəncam bu qayğının bariz sübutudur.

QƏZƏLLƏR

**Gərçi, ey dil, yar üçün yüz verdi yüz möhnət sana,
Zərrəcə qət'i-məhəbbət etmədin, rəhmət sana!**

**Saxlama nəqdi-qəmi-eşqini, ey can, zahir et
Kim, verim həbsi-bədəndən çıxmağa rüxsət sana.**

**Çareyi-behbudimi sordum müalicədən, dedi:
Dərd, dərdi-eşqdir, mümkün degil sihhət sana.**

**Tutaram yarın qiyamətdə, həbibim, damənin,
Məstəsn qəflət şərabından, bu gün möhlət sana.**

**Eşq əhlin atəşi-hicranə eylərsən kəbab,
Dönə-dönə imtəhan etdim, budur adət sana.**

**İncidir naləm səni, vəh nola gər bir tiğ ilə
Çeşmi-cəlladın edə ehsan mana, minnət sana.**

**Səndə dün gördüm, Füzuli, meyli-mehrabü nəmaz,
Tərki-eşq etməkmi istərsən, nədir niyyət sana?**

**Can çıxır təndən, könül zikri-ləbi-yar eyləgəc,
Tən bulur can yengidən, ol ləfzi təkrar eyləgəc.**

**Qılma, ey əfğan, gözün bidar, məsti-xab ikən,
Olmaya bir fitnə peyda ola, bidar eyləgəc.**

**Söhbətimdən ar edib, ey gül, məni tərək etmə kim,
Gül olur əfsürdə tərki-söhbəti-xar eyləgəc.**

**Varımı fikri-dəhanınla yox etdim kim, qəza
Böylə əmr etmiş mana, yoxdan məni var eyləgəc.**

**Ərzi-rüxsar et bu gün, ey məh, güm olsun göydə gün,
Öylə kim, əncüm olur, gün ərzi-rüxsar eyləgəc.**

**Hər zəban bir tiğdir guya Züleyxa qətlinə,
Yusifli almaqda əhli-eşq bazar eyləgəc.**

**Naleyi-zarım, Füzuli, xoş gəlir ol gülrüxə,
Açılır gül könlü, bülbül naleyi-zar eyləgəc.**

**Kimsədə rüxsarına taqəti-nəzzarə yox,
Aşiqi öldürdü şövq, bir nəzərə çarə yox.**

**Bağrı bütünlər mənə tənə edərlər müdam,
Halımı şərh etməyə bir cigəri parə yox.**

Yıgdi mənim başıma dəhr qəmin, neyləsin,
Badiyeyi-eşqdə mən kimi avarə yox.

Dəhrdə həmtə sənə var, yeri yox gər desəm,
Var gözəl çox, vəli sən kimi xunxarə yox.

Gözdə gəzib cizginir qətreyi-əşkim müdam,
Qətreyi-əşkim kimi çərxdə səyyarə yox.

Çak görüb köksümü, qılma əlacım, təbib,
Zayə olur mərhəmin, məndə bitər yarə yox.

Zarlıgım eşqdən var, Füzuli, vəli,
Ol məhi-bimehrdən rəhm məni-zarə yox.

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Qəmu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan.
Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qənim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən
Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslı-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görcək utanmazmı?

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halım görən, surət xəyal eylər məni.

Məhr salmazsan mənə, rəhm eyləməzsən bunca kim,
Sayə tək sevdayi-zülfün payimal eylər məni.

Zəfi-tale, manei-tovfiq olur hər necə kim,
İltifatın arizməndi-visal eylər məni.

Mən gədə, sən şahə yar olmaq yox, əmma neyləyim,
Arizi sərgəşteyi-fikri-məhal eylər məni.

Tiri-qənzən atma kim, bağrım dələr, qanım tökər.
İqdi-zülfün açma kim, aşıftəhal eylər məni.

Dəhr vəqf etmiş məni növrəs cavanlar eşqinə,
Hər yetən məhvəş əsiri-xəttü-xal eylər məni.

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.